

University of
Sistan and Baluchestan

Association of Geography
and Planning
of Border Areas of Iran

Identifying the Influencing Factors on Changing the Social Functions of Urban Spaces with an Emphasis on Political Economy and Development Plans (Case study: 3 and 12 regions of Tehran metropolis)

Leila Omidian Kalashgarani¹, Arash Saghafi Asl^{2✉}, Hassan Sattari Sarbangholi³, Mahsa Framarzi⁴

1. Ph.D. Student of Urban Designing, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
E-mail: omidian007@gmail.com
2. Assistant professor, Department of Urbanism, Tabriz branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
✉ E-mail: a.saghafi@iaut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Architecture, Tabriz branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
E-mail: sattari@iaut.ac.ir
4. Assistant professor, Department of Architecture, Tabriz branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
E-mail: mahsa_famarzi@yahoo.com

How to Cite: Omidian Kalashgarani, L; Saghafi Asl, A; Sattari Sarbangholi, H; & Framarzi, M. (2024). Identifying the Influencing Factors on Changing the Social Functions of Urban Spaces with an Emphasis on Political Economy and Development Plans (Case study: 3 and 12 regions of Tehran metropolis). *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, 14 (50), 1-6.

DOI: <http://dx.doi.org/10.22111/GATJ.2024.45366.3109>

Article type:

Research Article

Received:

15/05/2023

Received in revised form:

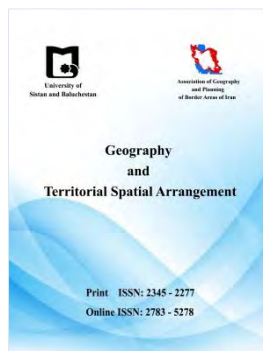
10/06/2023

Accepted:

25/12/2023

Publisher online:

06/01/2024

ABSTRACT

The social function of space is one of the most important functions of urban spaces, which creates the possibility of engaging in meaningful interactions with society, socialization, the formation of a sense of place and the opportunity to gather and enjoy the experience with others in citizens. Unfortunately, in different cities of Iran, over the past years, these social functions of spaces have undergone many changes under the influence of political economy and development plans. For this purpose, the present study was written with the aim of Identifying the influencing factors of political economy and development plans on changing social functions of new urban spaces (region 3) and old (region 12) of Tehran metropolis and to provide solutions to develop positive social functions of urban spaces. Therefore, the research method in the present study is applied in terms of purpose and analytical and exploratory in nature. Also, the analysis of the studied urban spaces has been done using the Delphi method (opinion of 16 elites and managers) and the application of cross-impact analysis technique in MICMAC software. Findings indicate that the most effective in changing the social functions of urban spaces in Tehran (new and old) are related to the components of lack of proper formation of the relationship between economy, society and government, incoherence and proper relationship between economic, social, environmental and functional dimensions and body elements in the design of urban spaces and the lack of benefit from people with different tastes and preferences is at the forefront. The results also show that the gradual changes of old urban spaces in recent years and their modernization along with the effects of modernism, have caused these spaces to be unable to meet the daily needs of residents and their social role is reduced.

Keywords:

Urban space, Social functions, Political economy, Development plans, Tehran metropolis.

© the Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Extended Abstract

Introduction

Urban spaces are an essential element in human interaction and communication and provide the necessary mechanism for role-playing and social supervision. In this regard, the appropriateness of the space, the meaning of the "identity" of the space, the degree of social accessibility and the vitality of the space are of significant importance in the quantity and quality of social interactions and the components of social capital (trust, solidarity and social participation). Having said that, one of the characteristics of a good city, in addition to having economic opportunities, attractive architecture and appropriate cultural characteristics; It is appropriate to have social connections, which manifests itself in the context of urban spaces. Also, the urban space is the result of the "functions" of human behavior with social and public dimensions, and the "function" pattern of social activities is the result of the interactive system between society and society's culture with urban spaces. Therefore, the issue of the functioning of urban spaces is an important and significant issue and the functioning of urban spaces should provide access to all groups and be an arena for the presence of all users and a platform for the occurrence of all kinds of activities, especially social activities. In the past, these spaces have been suitable for the social and cultural needs of the society, creating a platform for all kinds of social activities, but with the passage of time, these social functions of the urban spaces have changed due to the prevailing political economy and the use of stereotyped designs, and they have changed from their original nature. Therefore, investigating the influencing factors on the change of the social functions of the space and providing solutions in order to improve these spaces and create a platform for social functions in accordance with the society's culture is an inevitable necessity. Therefore, the aim of this article is to identify the factors influencing the change of social functions of new (region 3) and old (region 12) spaces of Tehran metropolis with an emphasis on political economy and development plans.

Study Area

Regarding the studied areas, it can be said that region 12 is located in the center of Tehran and is actually the central core of all Tehran districts. This area is known as "Tehran's historical fabric area". The fixed population of the region is 240,909 people and the floating population of the region reaches 1,400,000 people due to the intra-city trips due to the location of the market and the historical context. Region 3 of Tehran metropolis is also located in the northeastern area of Tehran with a population of 330,004 people. The reason for choosing these two regions is due to their distinct texture, the old texture (region 12) and the contemporary or new texture (region 3) and to investigate the role of political economy and development plans on changing the social function of the spaces of the two distinct textures.

Material and Methods

Considering that the present research seeks to develop practical knowledge in identifying the factors influencing the change of social functions of new (region 3) and old (region 12) spaces of Tehran metropolis with an emphasis on political economy and urban development plans, therefore the research method in terms of purpose It is practical and analytical and exploratory in nature. In this regard, first by using the documentary method and interviews with managers and elites, the components influencing the change of the social functions of recognition spaces and then by using the Delphi method (16 elites and managers) and data analysis has been done with the technique of cross-effects analysis in Micmac software.

Result and Discussion

Findings indicate that the most effective in changing the social functions of urban spaces in Tehran (new and old) are related to the components of lack of proper formation of the relationship between economy, society and government, incoherence and proper relationship between economic, social, environmental and functional dimensions and body elements in the design of urban spaces and the lack of benefit from people with different tastes and preferences is at the forefront. The results also show that the gradual changes of old urban spaces in recent years and their modernization along with the effects of modernism, have caused these spaces to be unable to meet the daily needs of residents and their social role is reduced.

Conclusion

Tehran's urban spaces and their social functions have undergone extensive changes under the influence of political economy and city development plans, which is more evident in the old urban spaces (region 12). In the first place, this is due to the lack of proper formation of the relationship between the economy, society and

government, the lack of benefiting from diverse approaches in the political governance of the space, the lack of attention to collective interests and well-being, and in the second place, the weakness of the city's planning and management system in the appropriate thematics of urban spaces. , the centralized approach in the management system, lack of attention to the inclusiveness of urban spaces and the strengthening of various functions of these spaces has originated. On the other hand, it can be said that the technocratic management structure from macro to micro dimensions has caused negative effects in the spatial structure of Tehran metropolis and many changes in the functioning of its various spaces. Also, the economicization of space and the increase in the added value of land in Iran and especially in the metropolis of Tehran have caused more attention to be paid to the economic role of spaces and their social functions have been neglected. In line with the positive and negative social functions of urban spaces, it can be said that over time, negative functions such as the increase of abnormality among teenagers and young people and their lack of proper socialization have increased and the positive functions of these spaces have decreased. Therefore, it can be said that the fundamental shortcomings in macro structures and political economy, which is more directed towards economic interests, on the one hand, and the weakness in the management system and development plans, on the other hand, which, with an idealistic view and lack of proper capacity measurement, have diverted the development of the city from its proper path, has caused a change in the social functions of Tehran's urban spaces.

Key words: Urban space, Social functions, Political economy, Development plans, Tehran metropolis.

References

- Abarghouei fard, H., Boroumand, H., Tayefeh Hosseinlou, A., Latifi, S.M.M., Nabaei, S.Y., & Nickzad, G. (2020). Collective Space, a Declining Concept Assessing the Social Quality of Urban Spaces in the Historic District of Gorgan. *Journal of Art & Civilization of the Orient*, 8(28), 23-32. (in Persian)
<https://doi.org/10.22034/jaco.2020.217608.1139>
- Alavitabar, A.R. (2009). Political economy as a research program. *Economic Research*, 9(2), 173-192. (in Persian)
<https://ecor.modares.ac.ir/article-18-2343-fa.html>
- Altman, I. (2013). Environment and social behavior, solitude, personal space, territory and crowding. Translated by Ali Namazian. Tehran: Shahid Beheshti University Press. (in Persian)
https://press.sbu.ac.ir/book_327.html
- Appleyard, D., Lynch, K., & Myer, J. (2021). The View from the Road. Translated by Sirvan Bahrami, Shahu Khazuri and Alireza Mahmoudnia. Kurdistan: Jahad University Publications. (in Persian)
<https://www.16book.ir/Default/BookDetail/14274/>
- Arcade, J., Godet, M., Meunier, F., & Roubelat, F. (1999). Structural analysis with the MICMAC method & Actor's strategy with MACTOR method. *Futures Research Methodology*, American Council for the United Nations University: The Millennium Project (1999).
<https://www.semanticscholar.org/>
- Austin, G. (2014). Green Infrastructure for Landscape Planning, Integrating human and natural systems. London & New York: Routledge.
<https://www.routledge.com/>
- Bakır, N.Y., Doğan, U., Güngör, M.K., & Bostanc, B. (2018). Planned development versus unplanned change: The effects on urban planning in Turkey. *Land Use Policy* 77, 310–321.
<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.05.036>
- Bashirieh, H. (2010). Political Sociology; The role of social forces in political life. Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
<https://nashreney.com/product/>
- Beatley, T. (2012). Green Urbanism: Learning from European Cities. Washington D.C.: Island Press.
<https://www.amazon.com/>
- Bell, S. (2012). Landscape Pattern, Perception and Process. Oxon: Routledge.

<https://www.amazon.com/>

Briassoulis, H. (2015). Analytical model of land use change, theoretical approaches and modeling. Translated by Mojtaba Rafiyan and Mehran Mahmoudi. Tehran: Azarakhsh Publications. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/1648543/>

Cao, J., & Kang, J. (2019). Social relationships and patterns of use in urban public spaces in China and the United Kingdom. *Cities*, 93, 188-196.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.05.003>

Carmona, M. (2019). Principles for public space design, planning to do better. *Urban Design International*, 24, 47-59.

<https://doi.org/10.1057/s41289-018-0070-3>

Carmona, M., Heath, T., Oc, T. & Tiesdell, S. (2003). *Public Spaces Urban Spaces: The dimension of urban design*. 1st edn. London, Architectural Press.

<https://www.routledge.com/>

Chalabi, M. (2006). *Social analysis in the space of action*. Tehran: Ney Publishing. (*in Persian*)

<https://nashreney.com/product/>

Cheliotis, k. (2020). An agent-based model of public space use. *Computers, Environment and Urban Systems*, 81, 1-12.

<https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2020.101476>

Collins, D. & Stadler, S. L. (2020). Public Spaces, Urban. *International Encyclopedia of Human Geography* (Second Edition), 2020, 103-111.

<https://shop.elsevier.com/>

Galan, J. (2015). *Landscape in Green Infrastructures & Interscalar Planning*. Aalto, Finland: Aalto University.

<https://aaltodoc.aalto.fi/handle/123456789/17239>

Gehl, J. (2018). *Living in the space between buildings*. Translated by Shima Shasti. Tehran: Jahad University Press. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/1588401>

Ghalambor Dezfuly, M., & Naghizadeh, M. (2014). Urban Design in the Context of Social Interaction Enhancement (Case Study: Street between Neighborhoods). *Hoviatshahr*, 8(17), 15-24. (*in Persian*)

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.17359562.1393.8.17.2.5>

Haase, D., Pauleit, S., & Randrup, T. B. (2020). Urban open spaces and the urban matrix: elements, form and functions. In M. Jansson, & T. B. Randrup, *Urban Open Space Governance and Management* (pp. 30-50). Oxon: Routledge.

<https://www.taylorfrancis.com/>

Harvey, D. (2006). The political economy of public space. In S.Low & N. Smith (Eds). *The politics of public space*. pp. (17-34) Routledge. London.

<https://www.routledge.com/>

Imani Shamlou, J., & Rafiyan, M. (2017). Power and Re-definition of Urban Planning Theory (with an Emphasis on Political Economy in Oil-Based Economies). *The Scientific Journal of Strategy*, 25(80), 287-319. (*in Persian*)

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.10283102.1395.25.3.10.4>

Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), 1-14.

<https://doi.org/10.1111/gec3.12444>

Leng, J. (2016). Creation of architectural theory: the role of behavioral sciences in environmental design. Translated by Alireza Einifar. Tehran: Tehran University Press. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/11200022>

Lynch, K. (2016). The face of the city. Translated by Manouchehr Mozayyeni. Tehran: Tehran University Press. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/11279194>

Mardali, M., Hosseinpour, R., & Amiri, E. (2012). An entry on the political economy of the urban system in Iran with an emphasis on the metropolis of Tehran. Tehran: Publications of Information Technology Management and Document Center. (*in Persian*)

<https://www.shahrsazionline.com/35517>

Mehta, V. (2014). Evaluating Public Space. *Journal of Urban Design*, 19(1), 53–88.

<https://doi.org/10.1080/13574809.2013.854698>

Movahed, A., Ahangari, N., & Hosseini, F. (2015). Evaluate the performance of urban public spaces and its role in social sustainable development (case study: Bukan). *Journal of Community Development (Rural and Urban Communities)*, 7(12), 79-102. (*in Persian*)

<https://doi.org/10.22059/jrd.2015.58435>

Naghizadeh, M. (2016). Analysis and design of urban spaces. Tehran: Jahad University Press. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/1722681>

Perovic, S., & Kurtovic Folic, N. (2012). Visual Perception of Public Open Spaces in Niksic. *Social and Behavioral Sciences*, 68, 921-933.

<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.12.277>

Praliya, S., & Garg, P. (2019). Public space quality evaluation: prerequisite for public space management. *The Journal of Public Space*, 4(1), 93-126.

<https://doi.org/10.32891/jps.v4i1.667>

Ramlee, M., Omar, D., Mohd Yunus, R., & Samadi, Z. (2015). Revitalization of Urban Public Spaces: An Overview. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 201, 360-367.

<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.08.187>

Sattarzadeh, D., Naghizadeh, M., & Habib, F. (2010). Urban space, social thought. *Environmental Science and Technology*, 12(4), 173-183. (*in Persian*)

<https://www.sid.ir/paper/87587/en>

Scheiber, S. (2020). A Mixed Method Approach to develop proposals for Malta's Urban Open Spaces to act as Green Infrastructure. In: K. Hannes, R. Falzon, A. Benozzo, M. Gemignani, P. Issari, C. Taylor, & J. Wyatt (Ed.), *Qualitative Inquiry towards Sustainability*. European Congress of Qualitative Inquiry Proceedings. Malta. Retrieved June 19, 2020.

https://www.researchgate.net/publication/339999244_Qualitative_Inquiry_towards_Sustainability_European_Congress_of_Qualitative_Inquiry_Proceedings_2020#fullTextFileContent

Scheiber, S. (2022). Re-designing urban open spaces to act as green infrastructure – the case of Malta. *Transportation Research Procedia*, 60, 148–155.

<https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.12.020>

Scheibling, Z. (2006). What is geography (a reflection on the fundamental issues of contemporary geography). Translated by Siros Sahami. Tehran: Mohaghegh Publications. (*in Persian*)

<https://www.gisoom.com/book/1364567/>

Soltani, A., & Namdarian, A.A. (2011). Investigation of the Role of Urban Spaces in Achieving Sustainable Development: Describing Communication Paradigm. *Bagh-e Nazar*, 8(18), 3-12. (in Persian)

https://www.bagh-sj.com/article_459.html?lang=en

Tian, L., & Shen, T. (2011). Evaluation of Plan Implementation in the Transitional China: A Case of Guangzhou City Master Plan. *Cities*, 28(1), 11-27.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2010.07.002>

Toth, A., & Damyanovic, D. (2019). Planning and Implementation of Green Infrastructure in Austrian Cities. Vienna: University of Natural Resources and Life Sciences, Vienna.

<https://www.researchgate.net/publication/335000113>

Whyte, W.H. (2013). Social life in small urban spaces. Translated by Mitra Habibi and Mohammad Hadi Ghiasi. Tehran: University of Art Press. (in Persian)

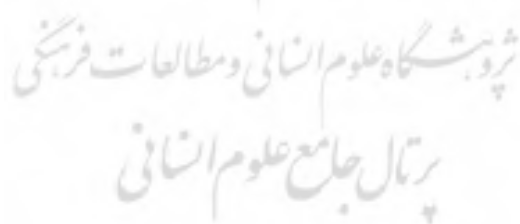
<https://www.gisoom.com/book/1975675>

Winkel, R., & Sasanoff, G. H. (1966). An Approach to an Objective Analysis of Behavior in Architectural Space. Seattle, University of Washington.

<https://search.worldcat.org/title/766191>

Zieleniec, A. (2014). Space and social theory. Translated by Mahmoud Shorche. Tehran: Parham Nagsh Publications. (in Persian)

<https://www.gisoom.com/book/1117976/>

شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه (نمونه موردی: مناطق ۳ و ۱۲ کلان‌شهر تهران)

لیلا امیدیان کلاشگرانی^۱، آرش ثقفی اصل^{۲*}، حسن ستاری ساربانقلی^۳، مهسا فرامرزی^۴

مقاله پژوهشی

چکیده

کارکرد اجتماعی فضا از مهم‌ترین کارکردهای فضاهای شهری محسوب می‌شود که امکان درگیری در تعاملات معنادار با اجتماع، اجتماعی شدن، شکل‌گیری حس مکان و فرصت جمع‌شدن و لذت تجربه با دیگران را در شهروندان ایجاد می‌کند. متأسفانه در شهرهای مختلف ایران طی سالیان گذشته این کارکردهای اجتماعی فضاهای تحت تأثیر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه با تغییرات عدیده‌ای روبه‌رو شده‌اند. بدین‌منظور، تحقیق حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری جدید (منطقه ۳) و قدیم (منطقه ۱۲) کلان‌شهر تهران و ارائه راهکارهایی به منظور توسعه کارکردهای اجتماعی مثبت فضاهای شهری نگارش شده است؛ از این‌رو، روش تحقیق در پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، تحلیلی و اکتشافی است. همچنین تحلیل فضاهای شهری مورد مطالعه با بهره‌گیری از روش دلفی (نظر ۱۶ نفر از نخبگان و مدیران) و کاربرد تکنیک تحلیل اثرات متقاطع در نرم‌افزار MICMAC صورت گرفته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که بیشترین اثرگذاری در راستای تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری تهران (جدید و قدیم) مربوط به مؤلفه‌های عدم‌شکل‌گیری مناسب ارتباط بین اقتصاد، اجتماع و حکومت، عدم انسجام و ارتباط مناسب بین ابعاد و عناصر اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، عملکردی و کالبدی در طراحی فضاهای شهری و عدم بهره‌مندی از افراد با سلیقه‌ها و ترجیحات مختلف در رأس امور است. همچنین نتایج نشان می‌دهد که تغییرات تدریجی فضاهای شهری قدیمی در سالیان گذشته و معاصر شدن آن‌ها همراه با تأثیرات مدرنیسم، باعث شده این فضاها در پاسخگویی به نیازهای روزمره ساکنان ناتوان شده و نقش اجتماعی آن‌ها کاهش یابد.

جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای
 بهار ۱۴۰۳، سال ۱۴، شماره ۵۰
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۵
 تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۲۰
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴
 صفحات: ۱-۲۸

واژه‌های کلیدی:

فضای شهری، کارکردهای اجتماعی، اقتصاد سیاسی، طرح‌های توسعه، کلان‌شهر تهران.

مقدمه

فضاهای شهری به‌عنوان بستر ظهور فرایندهای اجتماعی و اقتصادی، توسعه فضایی و تضمین امکان زندگی در شهرها تلقی می‌شوند (Haase et al, 2020: 33; Scheiber, 2022: 149) و هر تبیین و تحلیلی در حوزه برنامه‌ریزی فضاهای شهری نیازمند توجه به سه عنصر فضا، زمان و مکانیسم‌های اجتماعی است (Austin, 2014: 1; Galan, 2015: 65)؛ بنابراین می‌توان عنوان کرد که فضاهای شهری به‌مثابه عنصری اساسی در تعاملات و ارتباطات انسانی بوده و سازوکار لازم برای نقش‌آفرینی و نظارت‌های اجتماعی را فراهم می‌کنند (ستارزاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۷۵). در این راستا، تناسب فضا، معنای «هویت» فضا، میزان دسترسی اجتماعی و سرزندگی

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری شهرسازی با عنوان تحلیل تطبیقی کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری قدیم و جدید (نمونه موردی: مناطق ۱۲ و ۳ شهر تهران) با همکاری نویسندگان است.

۱- دانشجوی دکتری طراحی شهری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۲- استادیار گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول)

۳- دانشیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۴- استادیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

فضا در کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی (اعتماد، همبستگی و مشارکت اجتماعی) اهمیت قابل توجهی را دارند (Toth & Damyanovic, 2019: 71). با این اوصاف از ویژگی‌های یک شهر خوب علاوه بر داشتن فرصت‌های اقتصادی، معماری جذاب و ویژگی‌های فرهنگی مناسب، داشتن ارتباطات اجتماعی مناسب است (Latham & Layton, 2019: 2; Scheiber, 2020: 3) که این موضوع در بستر فضاهای شهری نمود پیدا می‌کند. همچنین فضای شهری نتیجه «عملکرد»‌های رفتار انسانی با ابعاد اجتماعی و عمومی است و الگوی «عملکرد» فعالیت‌های اجتماعی نتیجه و حاصل نظام تعاملی میان اجتماع و فرهنگ جامعه با فضاهای شهری است (ستارزاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۷۶)؛ از این رو موضوع کارکرد فضاهای شهری امری مهم و قابل توجه بوده و کارکرد فضای شهری باید امکان دسترسی همه گروه‌ها را فراهم آورده و عرصه‌ای برای حضور تمام استفاده‌کنندگان و محملی برای بروز انواع فعالیت‌ها به ویژه فعالیت‌های اجتماعی باشد (گل ۱، ۱۳۹۷: ۴۷). در گذشته این فضاها متناسب با نیازهای اجتماعی و فرهنگی جامعه بستر ساز انواع فعالیت‌های اجتماعی بوده‌اند، اما با گذر زمان این کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری با توجه به اقتصاد سیاسی حاکم و بهره‌گیری از طرح‌های کلیشه‌ای تغییر یافته و از ماهیت اصلی خود دور شده‌اند؛ بنابراین بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضا و ارائه راهکارهایی در راستای ارتقای این فضاها و بسترسازی عملکردهای اجتماعی متناسب با فرهنگ جامعه ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ از این رو هدف از مقاله حاضر شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای جدید (منطقه ۳) و قدیم (منطقه ۱۲) کلان‌شهر تهران با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه بوده و پاسخگویی به سؤال زیر اساس کار تحقیق حاضر است:

مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای جدید و قدیم کلان‌شهر تهران با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه کدامند؟

با توجه به اثرگذاری و اثرپذیری مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای جدید و قدیم کلان‌شهر تهران، چه آینده‌ای برای این فضاها و کارکردهای اجتماعی آن‌ها می‌توان متصور بود؟

پیشینه پژوهش

به طور کلی ادبیات نظری در راستای موضوع فضای شهری بسیار گسترده است و در مطالعات و پژوهش‌های انجام شده ابعاد مختلف این فضاها مورد بررسی قرار گرفته است. با این حال پیشینه نظری و تجربی در راستای علل تغییر کارکردهای این فضاها معدود بوده و همچنین تأکید صرف بر نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهری و تأثیر دیدگاه‌ها و رویکردهای جهانی بوده است. در این راستا، در پژوهش حاضر با دیدگاهی جامع و بهره‌گیری از رویکرد اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه شهری علل تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری در دو بافت قدیم و جدید کلان‌شهر تهران مورد تحلیل قرار خواهد گرفت. در ادامه به مهم‌ترین پژوهش‌های انجام گرفته در سال‌های اخیر اشاره می‌شود.

سلطانی و نامداریان (۱۳۹۰)، در راستای کارکردهای فضای شهری بیان می‌دارند که نظریه کنش ارتباطی ضمن نقد عقلانیت ابزاری مدرن که منجر به شیء‌شدگی می‌شود؛ عقلانیت ارتباطی را به عنوان راهکاری برای برون‌رفت از

مشکلات مدرن و تغییر کارکردهای مختلف فضا ارائه می‌کند. بر همین اساس، عقلانیت ارتباطی را می‌توان رویکردی دانست برای غلبه بر منطق سلطه و سود و مغری برای پیشگیری از هر آنچه که هماهنگی و همخوانی طبیعت، اجزا و ارتباطات متقابل آن‌ها را برهم می‌زند. همچنین پارادایم ارتباط به‌عنوان پارادایمی معرفی می‌شود که هم توسعه پایدار و هم فضای شهری می‌تواند بر آن استوار شود. پارادایمی که از طریق آن، هم مؤلفه‌های توسعه پایدار تبیین می‌شود و هم فضاهای شهری در جایگاه دوباره «قلب تپنده شهر» ظاهر و با تعیین «اخلاق گفتمانی» مناسب در فضاهای شهری به تقویت نقش اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی شهرها پرداخته می‌شود. موحد و همکاران (۱۳۹۴)، بیان داشته‌اند که ایجاد و تقویت کارکرد فضاهای عمومی می‌تواند به ایجاد فرصت‌های مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی منجر شود و زمینه توسعه پایدار اجتماعی را فراهم کند. ابرقویی‌فرد و همکاران (۱۳۹۹)، با بررسی دو گونه فضای شهری در بافت تاریخی گرگان (بازارها و مراکز محلات) به این نتایج دست یافته‌اند که امروزه هریک از این فضاها بنابر تغییرات رخ داده، دارای درجات متفاوتی از اجتماعی بودن هستند. بازار شهر بنابر نقش اقتصادی و ویژگی‌هایی چون تنوع عملکردی و دسترسی‌پذیری، همچنان دارای اثرگذاری اجتماعی است، اما فضای مرکز محلات به دلیل تغییرات تدریجی بافت در طی صد سال اخیر از جمله همگام‌نشدن با روند توسعه، ناتوانی در پاسخ‌گویی به نیازهای روزمره ساکنان و تحول ساختار جمعیتی نقش اجتماعی خود را از دست داده‌اند. همچنین پیروویچ و کورتوویچ (۲۰۱۲)، مهم‌ترین مشخصه‌های عملکرد اجتماعی مطلوب فضاهای عمومی شهری را امنیت، در دسترس بودن، سازماندهی منظم، آرامش، وجود محل ملاقات و امکان پیاده‌روی دانسته و بدترین و نامطلوب‌ترین مشخصه آن‌ها را عدم جذابیت، نبود زیبایی بصری و اختلال در دید، تعیین کرده‌اند. پرایا و گرگ (۲۰۱۹)، ارزیابی کیفیت فضای شهری را پیش‌نیاز مدیریت فضای عمومی دانسته و بیان داشته‌اند می‌توان فضاهای عمومی در شهر با سطوح مختلف عملکرد و فاکتورهای مسئول آن را شناسایی کرد که می‌تواند بعداً به مبنای تدوین استراتژی‌های مدیریتی مناسب برای بهبود آن‌ها و مقایسه عملکردهای فضاهای عمومی در مناطق خاص تبدیل شود. کائو و کانگ (۲۰۱۹)، سه نوع روابط اجتماعی را در فضاهای عمومی تعریف می‌کنند: جفت صمیمی، گروه صمیمی و گروه اجتماعی. جفت‌های صمیمی و گروه‌های صمیمی در موارد زیاد در حال صحبت و نشستن و استفاده از امکانات پارک و فضاهای خصوصی بودند و گروه‌های اجتماعی در بیشتر موارد در مناطق باز و جادار بازی و استراحت می‌کنند. در این راستا گروه‌های صمیمی از مناطق میانه و گروه‌های اجتماعی از مناطق پیرامونی استفاده کرده و جفت‌های صمیمی تمایل به توزیع یکنواخت در فضاها داشته‌اند؛ بنابراین اهمیت طراحی فضاهای عمومی برای انواع کاربران و انواع مختلف گروه‌ها و روابط اجتماعی تأکید دارد. مطابق با نظر کولینز و استادلر (۲۰۲۰)، در عمل، سازماندهی فضاهای عمومی معمولاً اولویت‌های گروه‌های اقتصادی و اجتماعی غالب در جامعه را نشان می‌دهد که از تأثیر نامتناسب بر تأمین، حاکمیت و شکل مادی خود استفاده می‌کنند. همچنین بیشترین نفع از پیشرفت فضاهای عمومی شامل این گروه‌ها می‌شود. چلیوتیس (۲۰۲۰) نیز بیان می‌دارد که درک چگونگی استفاده از فضای شهری توسط ساکنان آن، در بهبود کیفیت کلی محیط ساخته‌شده یک شهر بسیار حیاتی است، زیرا می‌تواند نیازهای زندگی روزمره را در هر الگو و نوع توسعه فضاهای شهری مورد توجه قرار داده و برجسته کند.

- 1 - Perovic and Kurtovic
- 2 - Praliya and Garg
- 3 - Cao & Kang
- 4 - Collins & Stadler
- 5 - Cheliotis

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه در تغییر ساختار و کارکرد فضاهای شهری نادیده گرفته شده و نوآوری پژوهش حاضر است. این دو رویکرد از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر ساختار فضایی شهرها هستند که در بُعد کلان و ساختاری (اقتصاد سیاسی) و بُعد خرد (طرح‌های توسعه) تغییرات فضاهای شهری را توجیه می‌کنند.

مبانی نظری

موضوعات مرتبط با زندگی جمعی انسان در جوامع شهری از اصلی‌ترین عوامل پدیدآورنده فضای شهری هستند (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۵۶). در طول تاریخ بشر و از دوران یونان باستان فضاهای شهری همواره عرصه اجرای کارکردهای اجتماعی و پویای نهادین جامعه بوده و بسیاری از فعالیت‌های وابسته به نهادهای عرصه خصوصی مانند خانواده نیز به عرصه عمومی و فضای شهری سپرده شده است (Beatley, 2012: 36)؛ بنابراین نه تنها همراه با سیر تحول جامعه نهادهای عرصه عمومی و شهری به‌طور روزافزونی پیچیده و گسترش می‌یابد، بلکه فضاهای عمومی و شهری نیز به‌واسطه همین رابطه توسعه می‌یابد و امروز با تنوعی از فضاهای عمومی و اجتماعی مواجهیم که در تملک عمومی‌اند و کارکردهای اجتماعی در آن‌ها جاری می‌شود (Bell, 2012: 129). از سوی دیگر، فضای شهری به‌عنوان بستر کارکردهای اجتماعی در تسهیل این کارکردها و پویای‌های وابسته به آن که به اشکال فضاهای عمومی، نهادها، سازمان‌ها و ... پدید می‌آیند، نقشی برجسته داشته و موجب تسهیل روابط و پالایش ساخت اجتماعی می‌شوند. همچنین، از آنجاکه فضای شهری با دخالت در تسهیل و پالایش ساخت اجتماعی عموماً با راهبردهای اجتماعی درگیر می‌شود و گاه موجب تقویت، تحکیم یا تضعیف آن‌ها می‌شود، به‌دلیل عمومیت، قطعیت و تکرار شونده‌گی اثرات آن دارای نقش اجتماعی است (Cao & Kang, 2019: 90)؛ از این‌رو، می‌توان گفت فضای شهری بستر شکل‌گیری و تقویت ارتباطات اجتماعی در جهت برقراری حس امنیت و اعتماد است و از طرفی دیگر مکانی مهم برای شکل‌گیری مراسم آیینی است که کمک شایانی به برقراری روابط اجتماعی و زندگی جمعی می‌کند (Carmona et al, 2003: 41). در جهت پاسخگویی به این نیازها و عملکردها، طراحی فضاهای شهری مابین ارتباط‌دهنده محلات، باید از چنان جذابیتی برخوردار باشد تا به افزایش ارتباطات متقابل و مناسبات اجتماعی بین ساکنان یاری رساند. در این راستا، طراحی صحیح و پیش‌بینی فعالیت‌های زنده و جاذب منجر به تشدید استفاده از فضای شهری، تقویت ارتباطات اجتماعی و افزایش حس تعلق افراد به محیط می‌شود و احساس مسئولیت آن‌ها را در بهره‌برداری از فضا تقویت می‌کند (قلمبر دزفولی و نقی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۷). به‌طور کلی بررسی ادبیات نظری نشان می‌دهد که صاحب‌نظران علوم اجتماعی و برنامه‌ریزی شهری، در رابطه با نقش و کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری نظرات مختلفی ارائه داده‌اند که در جدول ۱ به آن‌ها پرداخته شده است.

جدول ۱. کارکردهای اجتماعی فضا از دیدگاه نظریه‌پردازان

دوره	صاحب‌نظر	دیدگاه درباره کارکرد فضا
دهه ۱۹۶۰	کوین لینچ ۱	ایجاد احساس آرامش روحی-روانی
	اپلارد ۲	حرکت آزادانه عابران در فضاها و انجام فعالیت‌های مختلف

ارتباطات اجتماعی	وینکل و ساسانف ۱	
تعاملات اجتماعی	لارنس هالپرین ۲	دهه ۱۹۷۰
ایجاد هویت	ملوین وبر ۳	
بروز ارزش‌های فرهنگی	اروین آلتمن ۴	
شکل‌گیری الگوهای رفتاری و اجتماعی شدن	ویلیام وایت ۵	دهه ۱۹۸۰ تا کنون
تأکید بر روابط انسان‌ها با محیط و یکدیگر	جان لنگ ۶	
فعالیت‌های اختیاری	نظری یان گل ۷	

منبع: (آلتمن، ۱۳۹۲؛ لینیچ، ۱۳۹۵؛ گل، ۱۳۹۷؛ وایت، ۱۳۹۲؛ لنگ، ۱۳۹۵؛ اپلیارد و همکاران، ۱۴۰۰؛ Winkel & Sasanoff, 1966).

همچنین می‌توان بیان داشت که در سال‌های اخیر کارکردهای اجتماعی فضای شهری با توجه به رویکرد اقتصاد و حاکمیت سیاسی و همچنین نارسایی طرح‌ها و برنامه‌های توسعه دستخوش تغییرات گسترده شده که حاکی از نبود ساختارهای مناسب حاکمیت (بعد کلان) و کاستی‌های اساسی در نظام برنامه‌ریزی و مدیریت شهرها (بعد خرد) است. در راستای اقتصاد و حاکمیت سیاسی (نظریه حاکم بر تحقیق حاضر) می‌توان عنوان کرد که اقتصاد سیاسی به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای فضا را پدیده‌ای می‌داند که تولید می‌شود و شکل‌گیری مناطق با نظام سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه رابطه دارد؛ بنابراین برای شناخت فضا لازم است فرایندهای اجتماعی به‌خوبی شناخته شده و مورد تحلیل قرار گیرد؛ سیمای فضایی مکان، منعکس‌کننده روابط اجتماعی حاکم بر آن است (شبلینگ ۸، ۱۳۸۵: ۲۹). همچنین می‌توان بیان داشت که در نظر گرفتن «حوزه‌های عمومی شهر» به‌عنوان عرصه‌ای برای مباحثه و مشارکت سیاسی و متعاقباً قراردادن آن به‌عنوان زیربنای حکمرانی دموکراتیک، تاریخی بلند و پرآوازه دارد. گرچه یافتن رابطه واقعی میان مادیت و کارکرد فضای عمومی شهری و سیاست در حوزه عمومی به نظر غیرممکن می‌رسد، اما به باور دیوید هاروی نقاط اشتراک بالقوه‌ای میان این دو وجود دارد. هرچه باشد تجربه انسان از شهر در خلأ اتفاق نمی‌افتد. اگر می‌خواهیم به‌طور کلی به اثرگذاری طراحی شهری و به‌ویژه شکل‌گیری فضای عمومی شهری بر سیاست در حوزه عمومی یا برعکس تأثیر سیاست بر فضاهای عمومی بیاندیشیم، باید به ترکیب دریافت‌های اجتماعی-جغرافیایی و انتظارات و شرایط مادی اندیشید (Harvey, 2006:17-18). در تحلیل تغییرات کارکردهای شهری با رویکرد اقتصاد سیاسی فضا نیز، رونالد جانستون ۹ (۱۹۸۲)، معتقد است این رویکرد، مفهوم‌ها و تصورات متفاوتی را از ساختار فضایی شهری و منطقه‌ای و همین‌طور از عوامل تعیین‌کننده و فرایندهای تغییر پیشنهاد می‌کند که بیشتر آن‌ها براساس اقتصاد سیاسی است (بریاسولیس ۱۰، ۱۳۹۴: ۱۱۴). در رویکرد اقتصاد سیاسی فضا هر ایدئولوژی اقتصادی و هر فلسفه سیاسی، فضای جغرافیایی خاص خود را می‌سازد (مردعلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۸) و به زعم اکثریت پژوهشگران مکتب وابستگی با عمومی شدن نئولیبرالیسم، این فلسفه

- 1 - Winkel & Sasanoff
- 2 - Halperin
- 3 - Melvin Weber
- 4 - Altman
- 5 - William Whyte
- 6 - John Lang
- 7 - Yan Gehl
- 8 - Scheibling
- 9 - Ronald Johnson
- 10 - Helen Briassoulis

سیاسی نه تنها کشورهای مرکز را دربر گرفته، بلکه این کشورها در پی تسری آن به کشورهای پیرامون نیز هستند. با چنین تحلیلی، تغییرات شهری در راستای انباشت سرمایه صورت می‌پذیرد و فضاهای شهری که مانع انباشت سرمایه باشد، با هدف گردش سرمایه تغییر پیدا می‌کند و از طریق آن سرمایه‌داری می‌تواند برای خود فرصت مناسبی در انباشت سرمایه و خروج از بحران فراهم کند؛ بنابراین فضا تبدیل به کالایی می‌شود که مانند هر کالای دیگری در جامعه تولید و مصرف می‌شود، بدون آن که هیچ حساسیت سیاسی خاصی نسبت به آن شکل بگیرد (ژلنیتس ۱، ۱۳۹۳:۸۶)؛ بنابراین می‌توان گفت اقتصاد سیاسی فضا نقش تأثیرگذاری بر تغییر کارکردهای فضاهای شهری داشته است. از طرفی طرح‌های توسعه شهری که مسئولیت هدایت توسعه و رشد شهر را برعهده دارند نیز طی دوره‌های مختلف با تفکرات آرمان‌گرایانه و غیرواقعی تغییرات گسترده در شهرها را موجب شده و با تقلید از طرح‌های کشورهای مختلف از توسعه مناسب شهرها جلوگیری کرده‌اند (Tian & Shen, 2011:11) که این موضوع نه تنها ناشی از نقص نظریه و رویکرد برنامه‌ریزی بلکه ناشی از نقص نظام اجرایی و قانونی طرح‌های توسعه شهری است. همچنین از دلایل ناکارآمدی این طرح‌ها در ایران و تغییرات نامناسب ساختار و کارکردهای فضای شهری می‌توان به مشکلات عدیده موجود در رویه و محتوای طرح‌ها، نحوه بررسی و تصویب و اجرای آن‌ها و همچنین رویکرد غالب سنتی و ایستا در نظام مدیریت شهری (به‌عنوان مسئول اجرای طرح‌ها)، عدم هماهنگی بین توسعه فضایی و توسعه اقتصادی و اجتماعی، مشکل در برقراری ارتباط بین چارچوب‌ها و مقیاس‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شهری و محلی و عدم ساختار و ارتباط مناسب بین پروژه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت طرح‌ها (Bakir et al, 2018:311) اشاره کرد.

روش‌شناسی پژوهش

با توجه به اینکه تحقیق حاضر به دنبال توسعه دانش کاربردی در شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای جدید (منطقه ۳) و قدیم (منطقه ۱۲) کلان‌شهر تهران با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه شهری است؛ بنابراین روش تحقیق از نظر هدف، کاربردی بوده و از نظر ماهیت تحلیلی و اکتشافی است. در این راستا ابتدا با استفاده از روش اسنادی و مصاحبه با مدیران و نخبگان، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شناسایی و سپس با بهره‌گیری از روش دلفی (۱۶ نفر از نخبگان و مدیران) و کاربست تکنیک تحلیل اثرات متقاطع در نرم‌افزار میک‌مک، تجزیه و تحلیل اطلاعات صورت گرفته است. در چارچوب ماتریس اثرات متقاطع از نمونه آماری خواسته شده بر مبنای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری مؤلفه‌ها بر یکدیگر امتیازی از صفر تا سه داده شود که در این امتیازدهی، «۰» به منزله بدون تأثیر، «۱» به منزله تأثیر ضعیف، «۲» به منزله تأثیر متوسط و «۳» به منزله تأثیر زیاد در اثرگذاری مستقیم و غیرمستقیم به صورت بالقوه است. در نهایت امتیازهای داده شده در ماتریس متقاطع وارد شده تا در نرم‌افزار میک‌مک به تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هر کدام از مؤلفه‌ها پرداخته شود. به‌طور کلی می‌توان گفت روش تحلیل تأثیرات متقابل روشی خبره‌محور است که نتایج کمی از آن به دست می‌آید. بنیان اصلی روش تحلیل تأثیرات متقابل بر ماتریس‌های تأثیرات استوار است که به منظور بررسی سیستم و پایداری/ناپایداری سیستم استفاده می‌شود (Arcade et al, 1999: 16). در راستای انتخاب حجم نمونه از روش غیرتصادفی هدفمند استفاده شده است. همچنین حجم نمونه شامل مدیران و مسئولان مناطق ۳ و ۱۲ (۶ نفر از هر

منطقه) و نخبگان دانشگاهی آشنا به این مناطق (۲ نفر برای هر منطقه) هستند. از طرفی با توجه به اهداف مطرح شده، مدل مفهومی تحقیق به شرح شکل ۱ قابل ترسیم است. بدین ترتیب که کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری در بستر زمان با توجه به نارسایی در نظام مدیریتی و عدم ارتباط حاکمیت سیاسی با اقتصاد و تغییر یافته و از کارکردهای مثبت آن کاسته شده است. در این راستا شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار در هر بُعد هدف تحقیق حاضر محسوب می‌شود.

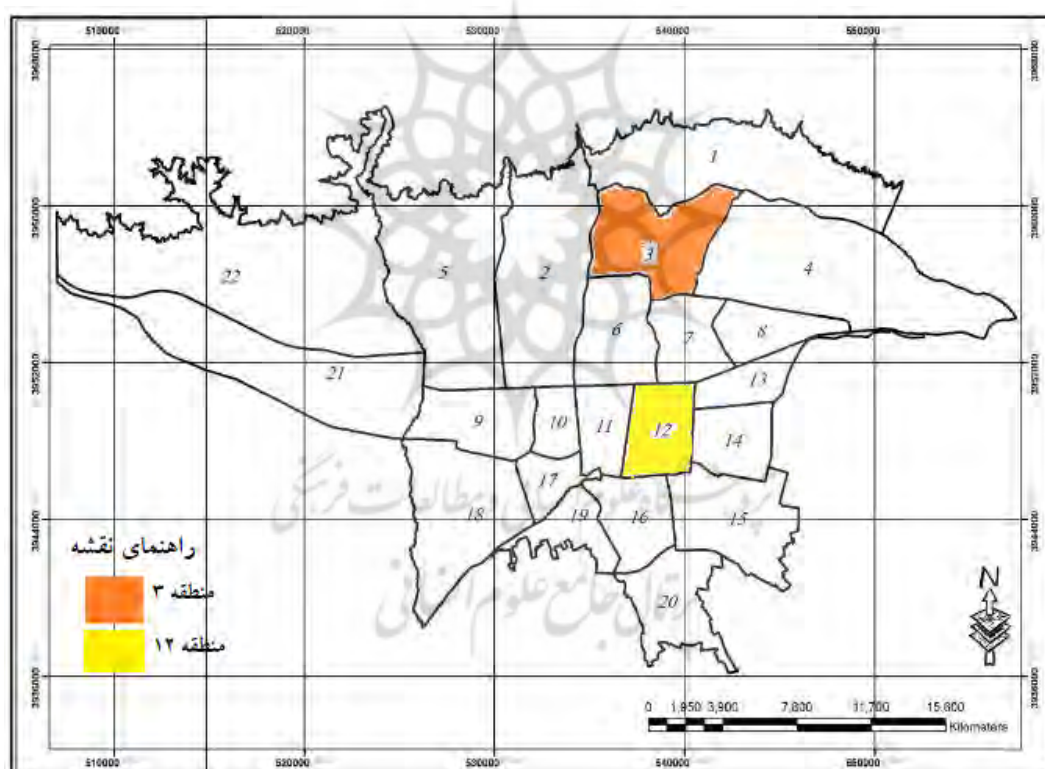
شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱).

معرفی محدوده مورد مطالعه

در مورد محدوده‌های مورد مطالعه می‌توان گفت منطقه ۱۲ در مرکز شهر تهران قرار دارد و در واقع هسته مرکزی تمام مناطق تهران است. این منطقه با عنوان «محدوده بافت تاریخی شهر تهران» شناخته می‌شود. با پا گذاشتن به منطقه ۱۲، تمدن تهران کاملاً آشکار می‌شود. این منطقه از شمال به خیابان انقلاب، از جنوب به خیابان شوش، از سمت شرق به خیابان هفده شهریور و از سمت غرب به خیابان حافظ منتهی می‌شود. آب‌وهوای منطقه ۱۲ تهران نسبت به سایر مناطق خنک‌تر و سالم‌تر است، این موضوع به دلیل باغات و پارک‌های زیادی است که در این منطقه وجود دارد. جمعیت ثابت منطقه ۲۴۰۹۰۹ نفر و جمعیت شناور منطقه با توجه به سفرهای درون‌شهری با توجه به قرارگیری بازار و بافت تاریخی به ۱۴۰۰۰۰۰ نفر می‌رسد (معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهری منطقه ۱۲ تهران).

منطقه ۳ کلان‌شهر تهران نیز با جمعیت ۳۳۰۰۰۴ نفر مطابق با سرشماری سال ۱۳۹۵، در پهنه شمال شرقی شهر تهران واقع شده است. محدوده وضع موجود منطقه ۳ بدین ترتیب است؛ حد شمالی: بزرگراه‌های صدر، مدرس و چمران، حد شرقی: خیابان پاسداران و خیابان شریعتی، حد جنوبی: بزرگراه رسالت، بزرگراه حقانی و بزرگراه همت و حد غربی: بزرگراه چمران. همچنین می‌توان گفت که بافت شهری منطقه ۳ بافتی معاصر است که تکوین آن عمدتاً پس از سال ۱۳۳۴ خورشیدی بوده و رشد کرده است. این بافت حول سکونتگاه‌هایی روستایی (از جمله ونک در غرب، قلهک و زرگنده در شمال مرکزی و بالاخره رستم‌آباد و اختیاریه در شمال شرقی منطقه) شکل گرفته که به‌ویژه در اراضی پیرامون آن‌ها باغداری و کشاورزی رواج داشته است (معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهری منطقه ۳ تهران). علت انتخاب این دو منطقه با توجه به بافت متمایز آن‌ها بافت قدیمی (منطقه ۱۲) و بافت معاصر یا جدید (منطقه ۳) و بررسی نقش تأثیرگذاری اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه بر تغییر کارکرد اجتماعی فضاهای دو بافت متمایز است

شکل ۲. موقعیت جغرافیایی منطقه ۳ و ۱۲ کلان‌شهر تهران

منبع: نگارندگان، (۱۴۰۱).

بحث و یافته‌ها

شناسایی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری قدیم و جدید کلان‌شهر تهران
الف) شناسایی شاخص‌های اولیه و تشکیل ماتریس اثرات متقاطع

به منظور شناسایی عوامل تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای جدید (منطقه ۳) و قدیم (منطقه ۱۲) کلان شهر تهران با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه شهری، شاخص‌های شناسایی شده در قالب ۲ مؤلفه اصلی و ۲۰ مؤلفه فرعی به شرح جدول ۲ است.

جدول ۲. مؤلفه‌های مورد بررسی و کدبندی آن‌ها

مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	منابع
اقتصاد سیاسی (A)	عدم تأکید بر بُعد اجتماعی در برنامه‌ریزی اقتصادی فضاهای شهری A1، عدم بهره‌مندی از رویکردهای متنوع برای سنجش و ارزیابی وضعیت موجود A2، عدم بهره‌مندی از دیدگاه و اعتقادات سنتی A3، عدم توجه به علایق و نیازهای درونی جامعه A4، عدم توجه به عقاید جمعی و عمومی A5، عدم تعامل حاکمیت سیاسی و نهادهای اجتماعی A6، عدم بهره‌مندی از افراد با سلیقه‌ها و ترجیحات مختلف در رأس امور A7، عدم تأکید بر رفاه جمعی و عمومی و تخصیص بهینه انواع فضاها A8، تکثرگرایی و گوناگونی در نظام تصمیم‌گیری A9، عدم شکل‌گیری مناسب ارتباط بین اقتصاد، اجتماع و حکومت A10.	(بشپریه، ۱۳۸۹؛ چلی، ۱۳۸۵؛ علوی‌تبار، ۱۳۸۸).
طرح‌های توسعه شهری (B)	در نظر نگرفتن همه‌شمولی و پاسخگویی اجتماعی فضاهای شهری B1، عدم توجه به هویت و معنا در طراحی فضاهای شهری B2، عدم بهره‌مندی از دیدگاه صاحب‌نظران مختلف در طراحی فضاهای شهری B3، نظام متمرکز تهیه طرح‌های شهری و عدم بهره‌مندی از دیدگاه همه ذی‌نفعان B4، عدم انسجام و ارتباط مناسب بین ابعاد و عناصر اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، عملکردی و کالبدی در طراحی فضاهای شهری B5، عدم یکپارچگی در نظام تصمیم‌گیری و عملکردی و وجود تفرق بین سازمان‌های مختلف B6، عدم توجه به نقش و مشارکت مردم و نهادهای غیردولتی در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری B7، عدم موضوع‌شناسی و بررسی دقیق متغیرها در انواع طرح‌ها و کلیشه‌ای بودن آن‌ها B8، عدم تفکیک برنامه‌ها برای انواع فضاهای شهری B9، عدم توجه به ارتباط بین منافع عمومی طرح‌ها و ارزش‌های تولیدی آن‌ها B10.	(Carmona, 2019; Mehta, 2014; Ramlee et al, 2015).

منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۱).

پس از شناسایی و طبقه‌بندی مؤلفه‌های مورد بررسی، ماتریس اولیه $n \times n$ (با توجه به تعداد مؤلفه‌ها 20×20) تشکیل یافته است. پس از تشکیل ماتریس اولیه، از حجم نمونه خواسته شده است تا به امتیازدهی مؤلفه‌های مورد بررسی بپردازند؛ بنابراین با توجه به شدت اثرات به متغیرهای مورد بررسی امتیازهایی از ۰ تا ۳ (براساس مدل میک‌مک) داده شده است. بدین ترتیب که براساس نظر حجم نمونه، تأثیر شاخص‌ها بر یکدیگر تعیین و عوامل تأثیرگذار، تأثیرپذیر، کلیدی و استراتژیک شناسایی خواهد شد. این شیوه به شیوه اکتشافی معروف بوده و تمرکزش بر این است که چه چیزی تحت شرایط مختلف اتفاق می‌افتد؟ و با پرسش «چه می‌شود اگر...» همراه است؛ برای مثال «چه می‌شود اگر استراتژی X یا Y را دنبال کنیم؟». تحلیل اولیه داده‌های ماتریس و تأثیرات متقاطع نشان‌دهنده آن است که با توجه به ابعاد ماتریس، در مجموع ۴۰۰ گزینه برای ماتریس وجود دارد که از این تعداد ۲۰ خانه ماتریس صفر بوده، یعنی عوامل بر همدیگر تأثیر نداشته یا از همدیگر تأثیر نپذیرفته‌اند. از طرف دیگر ۱۶۶ خانه دارای تأثیر ضعیف، ۱۲۵ خانه دارای تأثیر میانه و ۸۹ خانه دارای تأثیر قوی هستند که در مجموع شامل ۳۸۰ خانه از خانه‌های ماتریس را به خود اختصاص داده‌اند. درجه پرشدگی ماتریس ۹۵ درصد است که حاکی از آن است

که بیش از ۹۵ درصد از عوامل انتخاب شده بر همدیگر تأثیر داشته‌اند؛ علاوه بر این، ماتریس براساس شاخص‌های آماری با دو بار چرخش داده‌ای از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰ درصد برخوردار بوده است که این موضوع نیز روایی بالای پرسشنامه و پاسخ‌های آن را نشان می‌دهد.

جدول ۳. تحلیل اولیه داده‌های ماتریس و آماره‌های آن

ابعاد ماتریس	تعداد تکرار	بدون تأثیر (۰)	تأثیر ضعیف (۱)	تأثیر میانه (۲)	تأثیر قوی (۳)	درجه پذیردگی
۲۰*۲۰	۲	۲۰	۱۶۶	۱۲۵	۸۹	۹۵ درصد

منبع: (یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱).

ب) تحلیل ماتریس اثرات (مستقیم و غیرمستقیم)

پس از تشکیل ماتریس متقاطع، ماتریس تأثیرات مستقیم ۱ (MDI) براساس میانگین‌های حاصل از پرسشنامه‌ها تشکیل می‌شود تا بتوان نتایج حاصل از تأثیرات متقابل، نمودارها و نقشه‌های گرافیکی مرتبط با آن را به دست آورد. در ماتریس متقاطع، جمع اعداد سطرهای هر عامل میزان تأثیرگذاری و جمع ستونی نیز میزان تأثیرپذیری آن عامل از عوامل دیگر را نشان می‌دهد. با یک روش ساده می‌توان دریافت که تأثیر متغیرها و مؤلفه‌ها با در نظر گرفتن تعداد گروه‌های ارتباطی در ماتریس تشکیل شده، قابل سنجش است. متغیر یا شاخصی که بر تعداد محدودی از متغیرها یا شاخص‌ها تأثیر مستقیم دارد، تأثیرگذاری اندکی نیز در کل سیستم دارد. به این ترتیب، تأثیرپذیری مستقیم یک متغیر یا مؤلفه را نیز می‌توان با در نظر گرفتن ستون مربوط به ماتریس بررسی کرد. همچنین در ماتریس تأثیرات غیرمستقیم ۲ (MII)، هر یک از مؤلفه‌ها توسط نرم‌افزار به توان ۲، ۳، ۴، ۵ و... رسیده و بر این اساس، تأثیرات غیرمستقیم مؤلفه‌ها سنجیده می‌شود. اثرگذاری و اثرپذیری متغیرها در ماتریس غیرمستقیم همانند ماتریس مستقیم است.

جدول ۴. تأثیر مستقیم و غیرمستقیم مؤلفه‌ها بر همدیگر

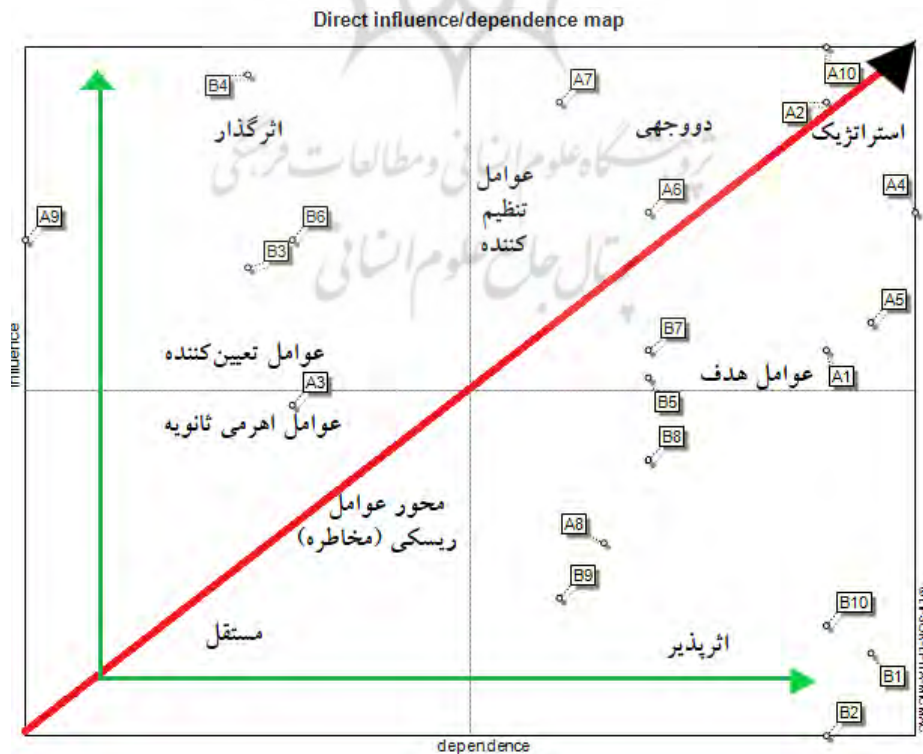
مؤلفه‌ها		اثرات مستقیم		اثرات غیرمستقیم		مؤلفه‌ها	
A	اثرگذاری	اثرپذیری	اثرگذاری	اثرپذیری	اثرگذاری	اثرپذیری	B
A1	۳۴	۳۹	۲۳	۴۰	۲۷۱۹۸	۴۵۶۵۸	B1
A2	۴۳	۳۹	۲۰	۳۹	۲۳۲۲۷	۴۳۹۰۷	B2
A3	۳۲	۲۷	۳۷	۲۶	۴۱۸۶۴	۲۹۹۶۱	B3
A4	۳۹	۴۱	۴۴	۲۶	۵۱۲۰۲	۳۰۲۰۷	B4
A5	۳۵	۴۰	۳۳	۳۵	۳۴۵۰۱	۳۸۱۴۵	B5
A6	۳۹	۳۵	۳۸	۲۷	۴۳۱۷۷	۳۰۵۰۳	B6
A7	۴۳	۳۳	۳۴	۳۵	۴۰۱۸۵	۴۰۳۱۳	B7
A8	۲۷	۳۴	۳۰	۳۵	۳۴۰۸۱	۴۰۰۵۹	B8
A9	۲۸	۲۱	۲۵	۳۳	۲۸۱۶۳	۳۷۷۱۹	B9
A10	۴۵	۳۹	۲۴	۳۹	۲۷۷۹۴	۴۵۱۶۵	B10
مجموع	۳۷۵	۳۴۸	۴۳۰۵۶۰	۴۰۰۳۱۵	۳۵۱۳۹۲	۳۸۱۶۳۷	مجموع

منبع: (یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱).

براساس نتایج به دست آمده بیشترین اثرگذاری در بین مؤلفه‌های مورد بررسی بر سایر مؤلفه‌ها در راستای تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری مربوط به مؤلفه‌های عدم شکل‌گیری مناسب ارتباط بین اقتصاد، اجتماع و حکومت، عدم انسجام و ارتباط مناسب بین ابعاد و عناصر اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، عملکردی و کالبدی در طراحی فضاهای شهری، عدم بهره‌مندی از افراد با سلیقه‌ها و ترجیحات مختلف در رأس امور و عدم بهره‌مندی از رویکردهای متنوع برای سنجش و ارزیابی وضعیت موجود است. همچنین بیشترین اثرپذیری نیز مربوط به مؤلفه‌های عدم توجه به علایق و نیازهای درونی جامعه، عدم توجه به عقاید جمعی و عمومی و همچنین در نظر نگرفتن همه‌شمولی و پاسخگویی اجتماعی فضاهای شهری بوده است.

ج) تحلیل پایداری/ناپایداری سیستم براساس پلان اثرگذاری و اثرپذیری

نحوه پراکنش شاخص‌ها در محور تأثیرگذاری-تأثیرپذیری بیانگر میزان پایداری یا ناپایداری سیستم است. چنانچه توزیع آن‌ها به شکل L باشد، سیستم پایدار است و این حالت نشانگر ثبات در شاخص‌های تأثیرگذار و تداوم تأثیر آن‌ها بر سایر شاخص‌هاست. چنانچه شاخص‌ها از سمت محور مختصات به سوی انتهای نمودار و در حوالی آن پخش شده باشند، سیستم ناپایدار است و کمبود متغیرهای تأثیرگذار، سیستم را تهدید می‌کند. در سیستم‌های پایدار برخی عوامل دارای تأثیرگذاری بالا و برخی دارای تأثیرپذیری بالا هستند. در این سیستم‌ها عوامل کلیدی، مستقل و نتیجه، سه دسته قابل مشاهده هستند، اما در سیستم‌های ناپایدار وضعیت پیچیده‌تر از سیستم پایدار است. در این سیستم‌ها، عوامل حول محور قطری پراکنده‌اند و در بیشتر موارد حالت بینابینی از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری را نشان می‌دهند، این حالت ارزیابی و شناسایی عوامل کلیدی را دشوار می‌سازد. آنچه از نحوه پراکنش شاخص‌ها در محورهای تأثیرگذاری-تأثیرپذیری مستقیم پیداست، پایداری سیستم موجود و عوامل تأثیرگذار بر تغییرات کارکرد اجتماعی فضاهای شهری است.

شکل ۳. پراکنده‌گی مؤلفه‌ها و جایگاه آن‌ها در محور تأثیرگذاری-تأثیرپذیری ماتریس تأثیرات مستقیم

منبع: (یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱).

د) قرارگیری مؤلفه‌ها در پلان اثرگذاری-اثرپذیری و شناسایی شاخص‌های استراتژیک

براساس پلان اثرگذاری-اثرپذیری می‌توان وضعیت هریک از مؤلفه‌ها را با توجه به موقعیت آن‌ها در سیستم مشخص کرد. شرح قرارگیری مؤلفه‌ها بدین صورت است:

مؤلفه‌های تأثیرگذار: شکل پراکنش مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که چهار مؤلفهٔ عدم بهره‌مندی از دیدگاه صاحب‌نظران مختلف در طراحی فضاهای شهری، نظام متمرکز تهیهٔ طرح‌های شهری و عدم بهره‌مندی از دیدگاه همهٔ ذی‌نفعان، عدم یکپارچگی در نظام تصمیم‌گیری و عملکردی و وجود تفرق بین سازمان‌های مختلف و همچنین تکثرگرایی و گوناگونی در نظام تصمیم‌گیری تأثیرگذارترین مؤلفه‌ها در سیستم هستند. این شاخص‌ها بیشترین تأثیرگذاری و کمترین تأثیرپذیری را داشته و به‌عنوان بحرانی‌ترین مؤلفه‌ها، وضعیت سیستم و تغییرات آن وابسته به آن‌ها است. مؤلفه‌های شناسایی شده متغیرهای ورودی سیستم محسوب می‌شوند و توسط سیستم قابل کنترل نیستند، زیرا خارج از سیستم قرار داشته و به‌صورت مؤلفه‌های باثبات عمل می‌کنند.

مؤلفه‌های تأثیرپذیر یا وابسته: مؤلفه‌های عدم موضوع‌شناسی و بررسی دقیق متغیرها در انواع طرح‌ها و کلیشه‌ای بودن آن‌ها، عدم تفکیک برنامه‌ها برای انواع فضاهای شهری، عدم توجه به ارتباط بین منافع عمومی طرح‌ها و ارزش‌های تولیدی آن‌ها، در نظر نگرفتن همه‌شمولی و پاسخگویی اجتماعی فضاهای شهری، عدم توجه به هویت و معنا در طراحی فضاهای شهری و همچنین عدم تأکید بر رفاه جمعی و عمومی و تخصیص بهینهٔ انواع فضاها با تأثیرگذاری پایین و تأثیرپذیری بسیار بالا مؤلفه‌هایی از سیستم هستند که نسبت به تکامل مؤلفه‌های تأثیرگذار و دووجهی بسیار حساس هستند. این مؤلفه‌ها، مؤلفه‌های خروجی سیستم هستند.

مؤلفه‌های مستقل و مستثنی: منظور از این مؤلفه‌ها بدان معناست که این مؤلفه‌ها از سایر مؤلفه‌های سیستم تأثیر چندانی نپذیرفته و بر آن‌ها نیز تأثیر کمی داشته یا تأثیری ندارند. آن‌ها ارتباط بسیار کمی با سیستم دارند، زیرا نه باعث توقف یک شاخص اصلی و نه باعث تکامل و پیشرفت یک متغیر در سیستم می‌شوند. در مؤلفه‌های مورد بررسی شاهد مؤلفهٔ مستقل نیستیم.

مؤلفه‌های اهرمی ثانویه: مؤلفهٔ عدم بهره‌مندی از دیدگاه و اعتقادات سنتی و تقلید صرف از تغییرات جهانی می‌تواند به‌عنوان مبدأ در جهت سنجش و به‌عنوان معیار تأثیرگذار به کار رود.

مؤلفه‌های دووجهی: مؤلفه‌های عدم توجه به علایق و نیازهای درونی جامعه، عدم توجه به عقاید جمعی و عمومی، عدم بهره‌مندی از افراد با سلیقه‌ها و ترجیحات مختلف در رأس امور و همچنین عدم توجه به نقش و مشارکت مردم و نهادهای غیردولتی در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری مؤلفه‌های دووجهی در سیستم محسوب می‌شوند که اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها بر سایر مؤلفه‌ها تا حدود زیادی یکسان است و نقش مؤثری در پایداری سیستم ایفا می‌کنند. مؤلفه‌های ریسک (مخاطره): مؤلفه‌های عدم تعامل حاکمیت سیاسی و نهادهای اجتماعی به‌عنوان مؤلفه‌های بحرانی محسوب می‌شود که تغییرات کارکردهای اجتماعی را تحت تأثیر منفی خود قرار داده است.

مؤلفه‌های تنظیمی: مؤلفهٔ تنظیم‌کننده به‌عنوان اهرم ثانویه، اهداف ضعیف یا شاخص ریسک ثانویه عمل می‌کند که در مؤلفه‌های مورد بررسی وجود ندارد.

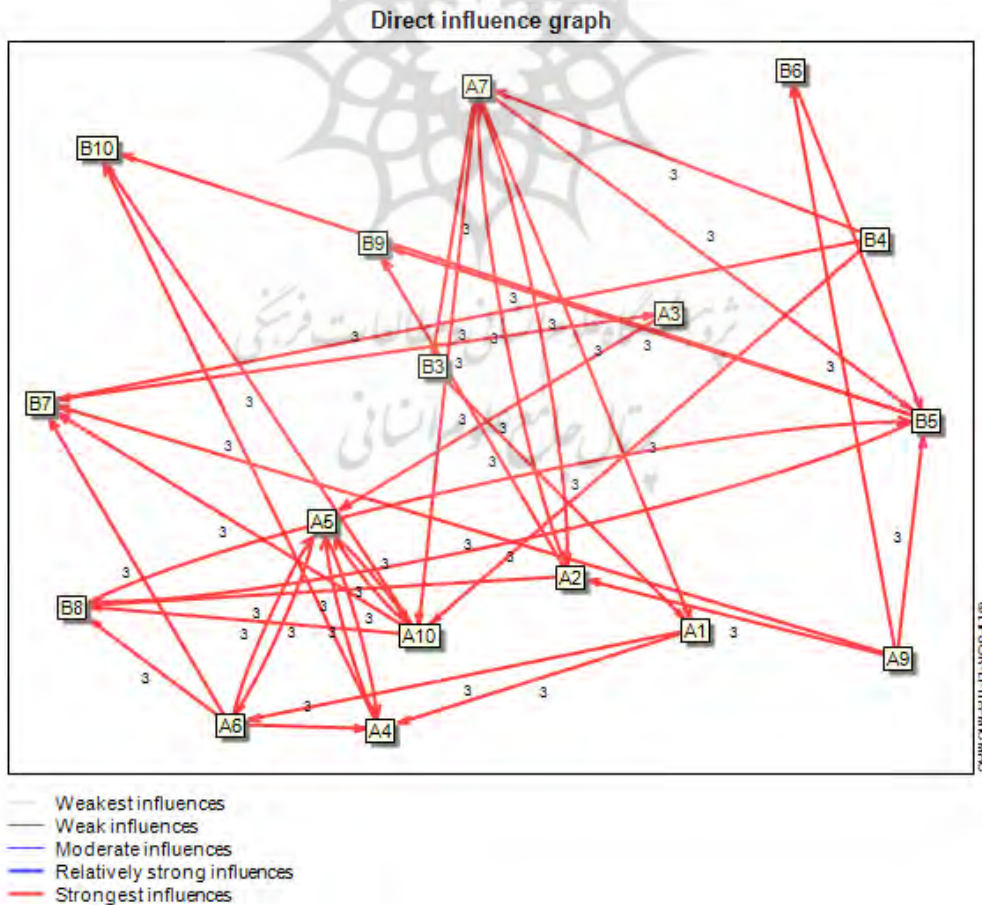
مؤلفه‌های تعیین‌کننده: مؤلفهٔ تعیین‌کننده به‌عنوان مؤلفهٔ تأثیرگذار ثانویه و تعیین تأثیرگذاری عمل می‌کند. این نوع از مؤلفه نیز در بین مؤلفه‌های مورد بررسی قابل مشاهده نیست.

مؤلفه‌های هدف: مؤلفه‌های عدم تأکید بر بُعد اجتماعی در برنامه‌ریزی اقتصادی فضاهای شهری و عدم انسجام و ارتباط مناسب بین ابعاد و عناصر اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، عملکردی و کالبدی در طراحی فضاهای شهری به‌عنوان هدف اصلی در راستای تحقق کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری محسوب می‌شوند که در طی ادوار مختلف و نظام مدیریتی و برنامه‌ریزی نادیده گرفته شده‌اند.

مؤلفه‌های استراتژیک: مؤلفه‌هایی هستند مهم، قابل دستکاری و کنترل که بر پویایی و تغییر سیستم تأثیرگذار هستند. با این توصیف مؤلفه‌هایی که تأثیر بسیار بالایی دارند، ولی قابل کنترل نیستند را نمی‌توان متغیر استراتژیک محسوب کرد. ارزیابی صورت گرفته نشان می‌دهد مؤلفه‌های استراتژیک سیستم شامل عدم بهره‌مندی از رویکردهای متنوع برای سنجش و ارزیابی وضعیت موجود و عدم شکل‌گیری مناسب ارتباط بین اقتصاد، اجتماع و حکومت هستند.

و) تحلیل گراف اثرگذاری

گراف اثرگذاری نشان‌دهنده روابط مؤلفه‌ها و چگونگی اثرگذاری آن‌ها بر همدیگر است. این گراف در قالب خطوط قرمز و آبی نشان داده می‌شود که انتهای هر خط با یک پیکان نشان داده شده و بیانگر جهت اثرگذاری متغیر است. خطوط قرمز نشان‌دهنده اثرگذاری شدید عوامل بر همدیگر است و خطوط آبی، با تفاوت در ضخامت، روابط متوسط تا ضعیف را نشان می‌دهد. همچنین این گراف نشان می‌دهد که چنانچه مؤلفه‌های مورد بحث تأثیرگذار بر تعداد زیادی از مؤلفه‌ها تأثیرگذار باشند، سیستم در آینده به سمت پایداری سوق پیدا خواهد کرد.

شکل ۴. تأثیرات مستقیم بین مؤلفه‌ها و روابط آن‌ها

منبع: (یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱).

وضعیت روابط در گراف اثرگذاری بیان‌گر این است که مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تعداد زیادی از مؤلفه‌ها تأثیر دارند و برعکس مؤلفه‌هایی که از تعداد زیادی مؤلفه تأثیر می‌پذیرند، کم هستند؛ بنابراین می‌توان عنوان کرد که با توجه به وضعیت موجود کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری و وجود مؤلفه‌های کلیدی و استراتژیک تأثیرگذار در راستای تغییرات فضاهای شهری، تغییرات کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری مورد مطالعه پایدار و از نقش و عملکردهای اجتماعی آنها کاسته خواهد شد.

تحلیل نقش اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه در تغییر عملکردهای اجتماعی فضاهای شهری قدیم و جدید کلان‌شهر تهران

در حقیقت قدرت شامل استفاده از ضمانت‌های اجباری و کاربرد زور در یک واحد اجتماعی-فضایی توسط بخشی از نخبگان و افراد متمایز جامعه برای اجرا یا فعال کردن تعهدات است و در اختیار گرفتن قدرت مستلزم رابطه تسلط و فرمانبرداری در میان افراد و گروه‌ها بوده است؛ بنابراین قدرت عاملی در کارآمدی نیست و فقط وسیله بسیج و مدیریت اجتماع و فضا است. اصولاً قدرت سیاسی هنگامی آشکار می‌شود که عده‌ای به دلخواه قادر به کنترل تغییرات فضای جغرافیایی باشند و به موجب آن افراد تحت سلطه وضعیت خود را در نظمی پایدار بپذیرند و از فرمان‌های گروه مسلط تبعیت کنند؛ بنابراین تغییرات ابعاد طبیعی و انسانی فضا در عصر جدید در بُعد کلان و ساختاری به‌طور عمده ناشی از وجود حقوق ویژه‌ای برای بخشی از طبقات حاکم برای تنظیم مناسبات اجتماعی و فضایی در قالب تنظیم سیاست‌ها، اولویت‌گذاری‌ها، تخصیص منابع و تدوین حقوق و قوانین است. این امر موجب عدم برخورداری از دیدگاهی جامع در راستای در نظر گرفتن عقاید و علایق جمعی شده و موجب تغییرات گسترده در نظام فضایی شهرها می‌شود. همچنین در بُعد خرد و در سطح مدیریتی شهرها شاهد طرح‌ها و برنامه‌های کلیشه‌ای بالا به پایین بدون در نظر گرفتن رویکرد حکمروایی و مشارکتی هستیم. با بررسی‌های صورت‌گرفته در منطقه ۳ و ۱۲ کلان‌شهر تهران می‌توان عنوان کرد یکی از مهم‌ترین تأثیرات این قدرت سیاسی یا اقتصاد سیاسی و همچنین نظام مدیریتی تغییر در کارکرد فضاهای شهری به‌ویژه کارکردهای اجتماعی فضاها بوده است. در منطقه ۱۲ تهران یا بافت تاریخی شهر این تغییرات به‌صورت گسترده قابل‌مشاهده است. در این منطقه فضای محلات و سایر فضاهای عمومی به‌دلیل تغییرات تدریجی بافت در طی سالیان گذشته و معاصر شدن آنها همراه با روند توسعه ملی و مدرنیسم، در پاسخگویی به نیازهای روزمره ساکنان ناتوان بوده و تحول ساختار جمعیتی در این منطقه باعث کاهش نقش اجتماعی فضاهای شهری شده است. همچنین در این منطقه هویت و معنای ارزش‌های سنتی ادراک‌شده در بستر فضاهای مختلف رو به افول بوده است. در منطقه ۳ تهران نیز شاهد تأثیرات اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه بر تغییر عملکردهای اجتماعی فضاهای شهری هستیم و این تغییرات در وهله اول تحت‌تأثیر اقتصادی شدن فضا با توجه به رویکردهای حاکم در نظام حاکمیتی و مدیریتی و در وهله دوم تحت‌تأثیر عدم برخورداری از رویکرد پایین به بالا، عدم موضوع‌شناسی مناسب طرح‌ها، عدم تفکیک مداخلات در انواع فضاها و همچنین عدم یکپارچگی در نظام تصمیم‌گیری و اجرایی بوده است؛ بنابراین می‌توان علل تغییرات موجود در کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری در دو بافت جدید و قدیم کلان‌شهر تهران را در شکل ۵ نمایش داد.

شکل ۵. عوامل تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری

منبع: (یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱).

همچنین می‌توان عنوان کرد اقتصاد سیاسی عبارت است از بررسی جریانات اجتماعی و نهادینه‌ای که از طریق آن‌ها، گروه‌های معینی از طبقات متنفذ اقتصادی-سیاسی، تخصیص منابع تولیدی کمیاب را در جهت منافع خود مهار می‌کنند. همچنین اقتصاد سیاسی یکی از تأثیرگذارترین عوامل بر تغییر فضاهای شهری از منظر طراحی و برنامه‌ریزی است. به‌طور کلی می‌توان بیان داشت که اقتصاد سیاسی فضا، تعمیم نقد مارکس ۱ از اقتصاد سیاسی است. به عبارتی، مفهوم اقتصاد سیاسی فضا و بن‌مایه آن قویاً منشعب از رویکرد اقتصاد سیاسی است و اقتصاد سیاسی فضا با حفظ اصول تحلیل‌های اقتصاد سیاسی، آن را در قالب فضا نیز تعمیم می‌دهد (ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵:۲۹۵؛ به‌نقل از: افروغ، ۱۳۷۶:۱۵۵). این رویکرد با عناوین مختلفی از قبیل اقتصاد سیاسی شهری، جامعه‌شناسی شهری سیاسی، ساختارگرایی و جامعه‌شناسی شهری انتقادی معرفی شده است. برخلاف دیدگاه‌های قبلی که کمابیش حول مسئله شهر شکل گرفته و قوام یافته است، دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا، در واقع دلالت‌های فضایی مباحث گسترده‌تر را در دستور کار خود قرار می‌دهد؛ مباحثی که معطوف به بُعد اقتصادی و روابط ناشی از آن بوده و ریشه در مارکسیسم دارد. همچنین دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا به علل پیدایش سکونتگاه‌های مختلف می‌پردازد و می‌کوشد با ریشه مسئله درگیر شود. در واقع اقتصاد سیاسی، ایدئولوژی، فرهنگ، بینش و... به‌مثابه طراحان شهری هستند که نقش خود را بر پیکر شهر وارد می‌کنند و به عبارتی، تحولات فضای شهری پیش از آنکه امری طبیعی باشد، سیاسی به شمار می‌آید (ژلنیستس، ۱۳۹۳:۲۸)؛ برای نمونه، نوع طراحی‌ای که هوسمان در دهه‌های ۱۸۵۰ و ۱۸۶۰ برای بازسازی پاریس به کار گرفت، معاشرت و اختلاط میان طبقات مختلف را درون محلات محدود کرد. همه آن ناهمگونی‌ای که به‌صورت خودانگیخته در تبدیل خانه‌های ویلایی به آپارتمان در نیمه نخست قرن ۱۹ به‌وجود آمده بود، با تبدیل محلات به واحدهای اقتصادی همگون به باد رفت؛ سرمایه‌گذاران و بساز-بفروش‌ها این همگون‌سازی را سیاستی عقلانی می‌دانستند؛ بنابراین می‌توان عنوان کرد تأثیر اقتصاد سیاسی

بر تغییر فضاهای شهری اجتناب‌ناپذیر بوده و در این بین اثرات مثبت و منفی بسیاری در این زمینه می‌گذارد. در مناطق ۳ و ۱۲ تهران و تغییر کارکرد اجتماعی فضاهای این مناطق نیز، اثرات اقتصاد سیاسی مشخص است. به عبارتی طی دوره‌های مختلف با تغییر در رویکردهای سیاسی و اقتصادی و شکل‌گیری طراحی و برنامه‌ریزی شهری منطبق با هر دوره، کارکرد فضاهای شهری تغییر کرده و در مناطق جدید و قدیم تأثیر یکسانی داشته است. عدم انطباق این تغییرات در فضاهای شهری با ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه عدم تحقق کارکردهای اجتماعی مناسب فضاهای شهری را موجب شده است.

همچنین نتایج حاضر تأیید از نتایج پژوهش‌های (Galan, 2015)، (Austin, 2014) و (Collins & Stadler, 2020) در راستای تأثیر اقتصاد سیاسی و حاکمیت بر تغییر عملکرد فضاهای شهری و همچنین (ابرقویی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۹)، در راستای تغییرات گسترده‌تر در فضای قدیمی و تاریخی شهر و ناتوانی این فضاها در پاسخ‌گویی به نیازهای روزمره ساکنان و کاهش نقش اجتماعی بوده است.

از طرفی نتایج پژوهش حاضر حاکی از آن است که اقتصاد سیاسی بدون توجه به انواع بافت‌ها و فضاها، تغییرات گسترده در شهرها را از منظر کارکردی به وجود آورده است. همچنین با توجه به وجود عوامل تأثیرگذار و استراتژیک متعدد با پایداری وضعیت موجود این تغییرات نیز پایدار بوده و روزه‌روز از کارکرد اجتماعی فضاهای شهری کاسته خواهد شد.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت فضاهای شهری و کارکردهای مختلف آن‌ها به‌ویژه کارکرد اجتماعی، تحقیق حاضر به بررسی عوامل تأثیرگذار بر تغییر کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری در بافت جدید و قدیم تهران با تأکید بر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه پرداخته است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که فضاهای شهری تهران و کارکردهای اجتماعی آن‌ها تحت تأثیر اقتصاد سیاسی و طرح‌های توسعه شهر دست‌خوش تغییرات گسترده شده‌اند که این موضوع در فضاهای شهری قدیم (منطقه ۱۲) بیشتر مشهود است. این امر در وهله اول از عدم‌شکل‌گیری مناسب ارتباط بین اقتصاد، اجتماع و حکومت، عدم‌بهره‌مندی از رویکردهای متنوع در حاکمیت سیاسی فضا، عدم‌توجه به علایق و رفاه جمعی و در وهله دوم از ضعف نظام برنامه‌ریزی و مدیریتی شهر در موضوع‌شناسی مناسب فضاهای شهری، رویکرد متمرکز در نظام مدیریتی، عدم‌توجه به همه‌شمولی فضاهای شهری و تقویت کارکردهای مختلف این فضاها نشأت گرفته است.

از طرفی می‌توان عنوان کرد که ساختار مدیریتی تکنوکرات‌گرا از ابعاد کلان تا خرد موجب تأثیرات منفی در ساختار فضایی کلان‌شهر تهران و تغییرات عدیده در کارکرد فضاهای مختلف آن شده است. همچنین اقتصادی‌شدن فضا و افزایش ارزش افزوده زمین در ایران و به‌خصوص کلان‌شهر تهران موجب شده بیشتر نقش اقتصادی فضاها مورد توجه قرار گیرد و کارکردهای اجتماعی آن‌ها مورد غفلت واقع شود. در راستای کارکردهای اجتماعی مثبت و منفی فضاهای شهری نیز می‌توان عنوان کرد که در بستر زمان کارکردهای منفی همچون افزایش ناهنجاری در بین نوجوانان و جوانان و عدم اجتماعی‌شدن مناسب آن‌ها افزایش یافته و از کارکردهای مثبت این فضاها کاسته شده است.

بنابراین می‌توان گفت کاستی‌های اساسی در ساختارهای کلان و اقتصاد سیاسی که بیشتر به سمت منافع اقتصادی سوق می‌یابد از یک سو و ضعف در نظام مدیریتی و طرح‌های توسعه از سوی دیگر که با دیدگاه آرمان‌گرا و عدم ظرفیت‌سنجی مناسب توسعه شهر را از مسیر مناسب خود دور کرده، موجب تغییر در کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری تهران شده است.

به‌طور کلی با توجه به تغییر در کارکرد اجتماعی فضاهای شهری تهران و کاهش از کارکردهای مثبت آن‌ها می‌توان راهکارهای زیر را به‌منظور ارتقای کیفیت این فضاها به کار بست:

الف) بافت تاریخی (منطقه ۱۲)

در بافت تاریخی بهره‌مندی از المان‌های مناسب فرهنگی-تاریخی هم‌راستا با ماهیت و هویت بافت به‌منظور ارتقای حس تعلق مکانی در شهروندان ضروری است. از طرفی سیاست‌گذاری در راستای جلوگیری از تغییرات جمعیتی و حفظ ساکنان اصیل منطقه (توجه به نقش محلی بافت و توسعه فضاهای عمومی مناسب هم‌راستا با نقش اقتصادی بازار و اقتصادی شدن فضا) بایستی مورد توجه مدیران و مسئولان قرار گیرد. همچنین شناسایی دقیق نیازهای شهروندان با ایجاد دفاتر تسهیل‌گری در منطقه و ارائه برنامه‌های فرهنگی-اجتماعی به‌منظور ارتقای حس تعلق مکانی و مشارکت و همکاری ساکنان جدید و قدیم در اداره امور منطقه و محلات و ایجاد سازوکاری به‌منظور افزایش کارکردهای اجتماعی فضاهای منطقه در کنار کارکرد غالب منطقه، یعنی اقتصادی از طریق اجرای برنامه‌های اجتماعی-فرهنگی از دیگر راهکارهای ارتقای کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری بافت تاریخی محسوب می‌شود. به‌طور کلی نیز می‌توان عنوان کرد ارتقای کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری در منطقه ۱۲ منوط به مشارکت بین ساکنان و مسئولان از یک سو و تعامل و هماهنگی نهادی بین ارگان‌های اداره‌کننده منطقه از سوی دیگر است. همچنین تدوین قوانین یکپارچه و جامع که در رویکردها و دوره‌های مختلف سیاسی و نظام و اقتصاد سیاسی حاکم بتواند با درک علایق و نیازهای درونی جامعه به ارتباط‌دهی مناسب بین اقتصاد، اجتماع و حکومت در طراحی فضاهای شهری بیانجامد، ضروری است.

ب) بافت جدید (منطقه ۳)

در بافت جدید شهر ایجاد کیوسک‌های نظارتی در فضاهای مختلف منطقه برای افزایش نظارت بر امنیت فضاها و همچنین ایجاد احساس امنیت و آرامش برای استفاده‌کنندگان از آن‌ها، تنوع‌بخشی به فعالیت‌ها و عملکردهای فضاهای مختلف به‌منظور حضورپذیری و همه‌شولی آن‌ها، ایجاد برنامه‌های اجتماعی در فضاهای عمومی منطقه در ارتقای تعاملات اجتماعی افراد و شکل‌گیری اعتماد اجتماعی بین ساکنان (اعیاد و مراسم آیینی) و ارتقای فضاهای عمومی منطقه از نظر خوانایی، مبلمان و فعالیت‌های مختلف فرهنگی، مذهبی و ورزشی در راستای شکل‌گیری تعاملات مناسب افراد با یکدیگر و افزایش حس تعلق مکانی و خاطره‌انگیزی فضا از ضروریات است. از طرفی در بافت جدید شهر در راستای ارتقای کارکردهای اجتماعی در بُعد کلان و اقتصاد سیاسی فضا لازم به ارزیابی وضعیت موجود به‌صورت مستمر و بهره‌مندی از افراد مجرب در رأس امور احساس می‌شود. همچون بافت تاریخی در بافت جدید نیز مشارکت بین ساکنان و مسئولان از یک سو و تعامل و هماهنگی نهادی بین ارگان‌های اداره‌کننده منطقه از سوی دیگر و همچنین درک علایق و نیازهای درونی جامعه و درک ارتباط مناسب بین اقتصاد، اجتماع و حکومت ضروری است.

منابع

- ابرقویی فرد، حمیده؛ برومند، هدیه؛ طایفه حسینلو، اردلان؛ لطیفی، سید محمدمهدی؛ نبئی، سیده یگانه؛ نیکزاد، غزل. (۱۳۹۹). فضای جمعی مفهومی رو به زوال، ارزیابی کیفیت اجتماعی فضاهای شهری در بافت تاریخی شهر گرگان. هنر و تمدن شرق، پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر، دوره هشتم، شماره ۲۸، صص ۳۲-۲۳.
- <https://doi.org/10.22034/jaco.2020.217608.1139>
- اپلیارد، دونالد؛ لینچ، کوین؛ میر، جان. (۱۴۰۰). دید از جاده. ترجمه سیروان بهرامی، شاهو کشاورزی و علیرضا محمودنیا. کردستان: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- <https://www.16book.ir/Default/BookDetail/14274/>
- ایمانی شاملو، جواد؛ رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۵). قدرت و بازتعریف نظریه برنامه‌ریزی شهری (با تأکید بر دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا). راهبرد، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، دوره بیست‌وپنجم، شماره ۸۰، صص ۳۱۹-۲۸۷.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.10283102.1395.25.3.10.4>
- آلتمن، ایروین. (۱۳۹۲). محیط و رفتار اجتماعی، خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام. ترجمه علی نمازیان. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- https://press.sbu.ac.ir/book_327.html
- برياسولیس، هلن. (۱۳۹۴). الگوی تحلیلی تغییر کاربری زمین، رویکردهای نظری و مدل‌سازی. ترجمه مجتبی رفیعیان و مهران محمودی. تهران: انتشارات آذرخش.
- <https://www.gisoom.com/book/1648543/>
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی سیاسی؛ نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نشر نی.
- <https://nashreney.com/product/>
- چلبی، مسعود. (۱۳۸۵). تحلیل اجتماعی در فضای کنش. تهران: نشر نی.
- <https://nashreney.com/product/>
- ژاک، شبلینگ. (۱۳۸۵). جغرافیا چیست (تأملی در مسائل بنیادی جغرافیای معاصر). ترجمه سیروس سهامی. تهران: انتشارات محقق.
- <https://www.gisoom.com/book/1364567/>
- ژلنیتس، آندری. (۱۳۹۳). فضا و نظریه اجتماعی. ترجمه محمود شورچه. تهران: انتشارات پرهام نقش.
- <https://www.gisoom.com/book/1117976/>
- ستارزاده، داریوش؛ نقی‌زاده، محمد؛ حبیب، فرح. (۱۳۸۹). فضای شهری، اندیشه اجتماعی. علوم تکنولوژی محیط‌زیست، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دوره دوازدهم، شماره ۴، صص ۱۸۳-۱۷۳.
- <https://www.sid.ir/paper/87587/fa>
- سلطانی، علی؛ نامداریان، احمدعلی. (۱۳۹۰). تحلیل نقش فضاهای شهری در دستیابی به توسعه پایدار شهرها، تبیین پارادایم، ارتباط. باغ نظر، پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر، دوره هشتم، شماره ۱۸، صص ۱۲-۳.
- https://www.bagh-sj.com/article_459.html
- علوی تبار، علیرضا. (۱۳۸۸). اقتصاد سیاسی به‌عنوان یک برنامه پژوهشی. پژوهش‌های اقتصادی، دوره نهم، شماره ۲، صص ۱۹۲-۱۷۳.
- <https://ecor.modares.ac.ir/article-18-2343-fa.html>

قلمبر دزفولی، مریم؛ نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۳). طراحی فضای شهری به‌منظور ارتقای تعاملات اجتماعی (مطالعه موردی: بولوار بین‌محله‌ای). هویت شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دوره هشتم، شماره ۱۷، صص ۲۴-۱۵.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.17359562.1393.8.17.2.5>

گل، یان. (۱۳۹۷). زندگی در فضای میان ساختمان‌ها. ترجمه شیما شصتی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

<https://www.gisoom.com/book/1588401>

لنگ، جان. (۱۳۹۵). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

<https://www.gisoom.com/book/11200022>

لینچ، کوین. (۱۳۹۵). سیمای شهر. ترجمه منوچهر مزینی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

<https://www.gisoom.com/book/11279194>

مردعلی، محسن؛ حسین‌پور، رضا؛ امیری، الهام. (۱۳۹۱). مدخلی بر اقتصاد سیاسی نظام شهری در ایران با تأکید بر کلان‌شهر تهران. تهران: انتشارات مدیریت فناوری اطلاعات و مرکز اسناد.

<https://www.shahrsazionline.com/35517>

موحد، علی؛ آهنگری، نوید؛ حسینی، فرشته. (۱۳۹۴). بررسی کارکرد فضاهای عمومی شهری و نقش آن در توسعه پایدار اجتماعی (مورد مطالعه: شهر بوکان). توسعه محلی (شهری-روستایی)، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، دوره هفتم، شماره ۱۲، صص ۱۰۲-۷۹.

<https://doi.org/10.22059/jrd.2015.58435>

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۵). تحلیل و طراحی فضاهای شهری. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

<https://www.gisoom.com/book/1722681>

وایت، ویلیام هالینگزورث. (۱۳۹۲). زندگی اجتماعی در فضاهای شهری کوچک. ترجمه میترا حبیبی و محمدهادی غیائی. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

<https://www.gisoom.com/book/1975675>

References

Arcade, J., Godet, M., Meunier, F., & Roubelat, F. (1999). Structural analysis with the MICMAC method & Actor's strategy with MACTOR method. Futures Research Methodology, American Council for the United Nations University: The Millennium Project (1999).

<https://www.semanticscholar.org/>

Austin, G. (2014). Green Infrastructure for Landscape Planning, Integrating human and natural systems. London & New York: Routledge.

<https://www.routledge.com/>

Bakır, N.Y., Doğan, U., Güngör, M.K., & Bostanc, B. (2018). Planned development versus unplanned change: The effects on urban planning in Turkey. Land Use Policy 77, 310-321.

<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.05.036>

Beatley, T. (2012). Green Urbanism: Learning from European Cities. Washington D.C.: Island Press.

<https://www.amazon.com/>

Bell, S. (2012). Landscape Pattern, Perception and Process. Oxon: Routledge.

<https://www.amazon.com/>

- Cao, J., & Kang, J. (2019). Social relationships and patterns of use in urban public spaces in China and the United Kingdom. *Cities*, 93, 188-196.
<https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.05.003>
- Carmona, M. (2019). Principles for public space design, planning to do better. *Urban Design International*, 24, 47-59.
<https://doi.org/10.1057/s41289-018-0070-3>
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T. & Tiesdell, S. (2003). *Public Spaces Urban Spaces: The dimension of urban design*. 1st edn. London, Architectural Press.
<https://www.routledge.com/>
- Cheliotis, k. (2020). An agent-based model of public space use. *Computers, Environment and Urban Systems*, 81, 1-12.
<https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2020.101476>
- Collins, D. & Stadler, S. L. (2020). Public Spaces, Urban. *International Encyclopedia of Human Geography (Second Edition)*, 2020, 103-111.
<https://shop.elsevier.com/>
- Galan, J. (2015). *Landscape in Green Infrastructures & Interscalar Planning*. Aalto, Finland: Aalto University.
<https://aaltodoc.aalto.fi/handle/123456789/17239>
- Haase, D., Pauleit, S., & Randrup, T. B. (2020). Urban open spaces and the urban matrix: elements, form and functions. In M. Jansson, & T. B. Randrup, *Urban Open Space Governance and Management* (pp. 30-50). Oxon: Routledge.
<https://www.taylorfrancis.com/>
- Harvey, D. (2006). The political economy of public space. In S.Low & N. Smith (Eds). *The politics of public space*. pp. (17-34) Routledge. London.
<https://www.routledge.com/>
- Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), 1-14.
<https://doi.org/10.1111/gec3.12444>
- Mehta, V. (2014). Evaluating Public Space. *Journal of Urban Design*, 19(1), 53-88.
<https://doi.org/10.1080/13574809.2013.854698>
- Perovic, S., & Kurtovic Folic, N. (2012). Visual Perception of Public Open Spaces in Niksic. *Social and Behavioral Sciences*, 68, 921-933.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.12.277>
- Praliya, S., & Garg, P. (2019). Public space quality evaluation: prerequisite for public space management. *The Journal of Public Space*, 4(1), 93-126.
<https://doi.org/10.32891/jps.v4i1.667>
- Ramlee, M., Omar, D., Mohd Yunus, R., & Samadi, Z. (2015). Revitalization of Urban Public Spaces: An Overview. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 201, 360-367.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.08.187>
- Scheiber, S. (2020). A Mixed Method Approach to develop proposals for Malta's Urban Open Spaces to act as Green Infrastructure. In: K. Hannes, R. Falzon, A. Benozzo, M. Gemignani, P. Issari, C. Taylor, & J. Wyatt (Ed.), *Qualitative Inquiry towards Sustainability*. European Congress of Qualitative Inquiry Proceedings. Malta. Retrieved June 19, 2020.

https://www.researchgate.net/publication/339999244_Qualitative_Inquiry_towards_Sustainability_European_Congress_of_Qualitative_Inquiry_Proceedings_2020#fullTextFileContent .

Scheiber, S. (2022). Re-designing urban open spaces to act as green infrastructure – the case of Malta. *Transportation Research Procedia*, 60, 148–155.

<https://doi.org/10.1016/j.trpro.2021.12.020>

Tian, L., & Shen, T. (2011). Evaluation of Plan Implementation in the Transitional China: A Case of Guangzhou City Master Plan. *Cities*, 28(1), 11-27.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2010.07.002>

Toth, A., & Damyanovic, D. (2019). *Planning and Implementation of Green Infrastructure in Austrian Cities*. Vienna: University of Natural Resources and Life Sciences, Vienna.

<https://www.researchgate.net/publication/335000113>

Winkel, R., & Sasanoff, G. H. (1966). *An Approach to an Objective Analysis of Behavior in Architectural Space*. Seattle, University of Washington.

<https://search.worldcat.org/title/766191>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی